

Paweł Spodenkiewicz

Oddział Zbiorów Specjalnych

Sekcja Rękopisów

Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego

e-mail: pawel.spodenkiewicz@lib.uni.lodz.pl

Polonica dotyczące Wiosny Ludów z kolekcji Geoga Friedlaendera w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego

DOI: <http://doi.org/10.18778/0860-7435.32.01>

Abstrakt: W artykule omówiono losy kolekcji Geoga Friedlaendera (1829–1892), berlińskiego lekarza, który zbierał książki, druki ulotne i plakaty z okresu Wiosny Ludów w Niemczech. Kolekcja ta do II wojny światowej należała do Biblioteki Miejskiej w Berlinie (Berliner Stadtbibliothek), a po 1945 r. duża jej część stała się własnością Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego. Ponieważ George Friedlaender odnosił się z sympatią do starań Polaków o odzyskanie własnego państwa, zgromadził również ok. 120 druków o tematyce polskiej. Kwerenda przeprowadzona w BUŁ z pomocą wydanego w 1897 r. katalogu wykazała, że połowa z tych poloników znajduje się w Łodzi. Wiele z nich nosi podpis hr. Eugeniusza Brezy (1802–1860) i zapewne należała w XIX w. do jego księgozbioru.

Słowa kluczowe: Wiosna Ludów, Wielkie Księstwo Poznańskie, George Friedlaender, Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego, Berliner Stadtbibliothek, kolekcjonerstwo

Kiedy w maju 1893 r. Bertha Friedlaender przekazywała do Biblioteki Magistratu (Magistrats-Bibliothek) w Berlinie zgromadzoną przez jej męża kolekcję książek, plakatów i ulotek, prosiła, by druków tych nie rozpraszać poprzez włączenie do głównego księgozbioru i zachować jako odrębny zespół (*Verzeichniß*, 1897, s. IV). Zwykle biblioteki bronią się przed takimi kłopotliwymi prośbami, ale tym razem obiekty wydzielono, opatrzone odpowiednim exlibrisem i ujęto w osobnym drukowanym katalogu noszącym tytuł *Verzeichniß der Friedlaenderschen Sammlung zur Geschichte der Bewegung von 1848*. Uczyniono tak, ponieważ dar był duży (3651 jednostek bez plakatów), tematycznie zwarty i naukowo cenny, jako najbardziej kompletny w owym czasie zbiór rzadkich druków z wydarzeń politycznych w Niemczech z lat 1847–1849. Obszerny przegląd zawartości całego zbioru opublikował kilka lat po jego przejęciu Arend Buchholtz, dyrektor Biblioteki Magistratu (Buchholtz, 1898/1899).

Miarą wartości kolekcji może być fakt, że wydany w 1897 r. katalog, opracowany na podstawie rękopisu Friedlaendera, jest jeszcze dziś cennym źródłem bibliograficznym (Baumgart, 2018, s. 116) i został wznowiony w 1979 r. jako reprint przez wydawnictwo Topos z Liechtensteinu. Po publikację tę sięgają zapewne także historycy dziejów sprawy polskiej w czasie Wiosny Ludów, choć może nie wszyscy wiedzą, że duża część tej kolekcji, w tym połowa zgromadzonych poloników, znajduje się obecnie w Łodzi.

Bieg wypadków historycznych spowodował, że zbiory Geoga Friedlaendera zostały jednak rozproszone i to na obszarze aż trzech państw. W czasie II wojny światowej książki berlińskiej Stadtbibliothek (jak od 1901 r. nazywała się dawna Biblioteka Magistratu) ewakuowano na wschód w obawie przed bombardowaniami alianckimi i kolekcja trafiła w większej części na tereny dzisiejszej Polski, a pozostałe obiekty na Morawy. W Stadtbibliothek odnaleziono po wojnie tylko 52 książki z tego zasobu (Krause, 1995, s. 237).

Większość obiektów zabezpieczonych przez bibliotekarzy polskich przewieziono na przelomie lat 40. i 50. XX w. do nowo powstałej Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego. Informację o istnieniu w Łodzi tej kolekcji podał po raz pierwszy w polskim piśmiennictwie naukowym w 2006 r. ówczesny szef Oddziału Zbiorów Specjalnych BUŁ Jerzy Andrzejewski, koncentrując się jednak niemal wyłącznie na aspekcie konserwatorskim. Chodziło o prowadzoną od 2004 r. współpracę BUŁ z Zentral- und Landesbibliothek w Berlinie (jak obecnie nazywa się dawna Stadtbibliothek), polegającą na konserwacji oraz mikrofilmowaniu części zbiorów i udostępnieniu ich przez Internet na stronie ZLB (Andrzejewski, 2006). Pracami tymi objęto 7 tek z wklejonymi obwieszczeniami, plakatami politycznymi i ulotkami pt. *Politische Gedenkblätter vornehmlich aus der Regierungszeit Königs Friedrich Wilhelm IV* [*Polityczne druki ulotne, głównie*

z czasów panowania króla Fryderyka Wilhelma IV] (Sammlung Friedlaender, [2020]). Była to jednak tylko część wspomnianego zespołu.

Obiekty z tej kolekcji są obecnie przechowywane w magazynie druków zwartych oraz czterech sekcjach Oddziału Zbiorów Specjalnych BUŁ, stanowiąc cenne uzupełnienie bogatych zbiorów Oddziału. Manuskrypty trafiły do Sekcji Rękopisów, a druki ulotne i plakaty do sekcji Dokumentów Życia Społecznego, uzupełniając zgromadzoną tam dużą kolekcję polskich plakatów i odezwo politycznych z XIX i XX w. Druki wydane przed 1800 r. umieszczono w Sekcji Starodruków, gdzie znajduje się ok. 28 tysięcy książek, pochodzących m.in. z polskich bibliotek dworskich oraz prywatnych i publicznych księżnic niemieckich (Bartnik, 2015, s. 119).

O stopniu zachowania w BUŁ zbiorów Friedlaendera może powiedzieć coś kwerenda dotycząca starodruków: na 34 takie pozycje wyszczególnione w rozdziale *Quellen* [Źródła] katalogu z 1897 r., w BUŁ odnalazłem 16 książek, czyli 47%. Termin „źródła” ma tu sens polityczny, a nie metodologiczny – kolekcjoner uważał, że ruchy wolnościowe w Niemczech szły za przykładem Francji z końca XVIII w. i zbierał też druki dotyczące problematyki Oświecenia oraz Rewolucji Francuskiej. Książki te, jak wspomniano, przechowywane są dziś w Sekcji Starodruków, z wyjątkiem oprawionego suplementu do pisma *Revolutions-Almanach* z 1793 r. z 10 miedziorytami Ernsta Ludwiga Riepenhausena, który trafił do Sekcji Ikonografii. W zbiorach Friedlaendera było 10 tomów tego periodyku, wydawanego przez niemieckiego zwolennika Rewolucji Francuskiej Heinricha Augusta Ottokara Reicharda, ale do Łodzi one nie dotarły.

Niniejszy artykuł koncentruje się na zachowanych polonikach z berlińskiej kolekcji. Moje badanie polegało na określeniu z pomocą katalogu z 1897 r., jakie konkretnie druki o tej tematyce znalazły się w BUŁ, oraz na sporządzeniu ich wykazu. Spisywałem też z autopsji wszelkie znaki proveniencyjne.

W katalogu z 1897 r. druki dotyczące sprawy polskiej wyszczególniono w osobnym rozdziale p.t. *Schriften die polnische Frage betreffend* [Pisma dotyczące sprawy polskiej], obejmującym 117 pozycji. W trakcie kwerendy przeprowadzonej w magazynie druków zwartych BUŁ odnalazłem 58 z nich, czyli równo połowę tego, co zebrał George Friedlaender.

Katalog kolekcji oparty jest na zasadzie chronologicznej i w takim porządku można przedstawić zachowane obiekty. Nie ma w BUŁ dwóch najstarszych książek: *Sprzeczka polityka z ziemianinem o rządzie, prawach i.t.d. y wolnoscy* z 1764 r. oraz *Untersuchung über die Rechtmäßigkeit der Theilung* [Rozważania o prawomocności rozbioru Polski] z 1794 r., której autorem był prawdopodobnie Józef Kalasanty Szaniawski. Brakuje też wszystkich 18 pozycji dotyczących powstania listopadowego z tej kolekcji.

Więcej szczęścia miały druki z lat 1847–1849. Na uwagę zasługuje kilkanaście książek i broszur związanych z tak zwanym „polskim procesem” z 1847 r., kiedy to przed sądem w Berlinie postawiono 254 osoby oskarżone o dążenie do przywrócenia państwa polskiego w granicach sprzed 1772 r., co zdaniem prokuratora równało się zdradzie stanu. W zbiorze Friedlaendera z BUŁ można znaleźć liczący 440 strony akt oskarżenia, podzielony na dwie części: w pierwszej przedstawiono dzieje Towarzystwa Demokratycznego Polskiego i jego krajowych przedstawicielstw, w drugiej „winy” poszczególnych uczestników procesu (*Anklageschrift*, [1847]). Za komentarz do tych oskarżeń może służyć oświadczenie Towarzystwa Demokratycznego Polskiego, a także mowa obrończa Ludwika Mierosławskiego, wydana w tłumaczeniu niemieckim z francuskiego oryginału (Mierosławski, 1847). Ten ostatni tekst był przedrukiem z gazety „Berliner Zeitungs-Halle”, której wydawca i redaktor Gustav Julius publikował na bieżąco sprawozdania z sali sądowej. Wyroki w „polskim procesie” były drakońskie – 8 osób skazano na karę śmierci, inne na kary długoletniego więzienia – ale kilka miesięcy po ich ogłoszeniu wybuchła w Berlinie „rewolucja marcowa” i Fryderyk Wilhelm IV amnestionował wszystkich skazanych. W zbiorze Friedlaendera znajduje się obszerny drukowany tom dokumentacji z „polskiego procesu”, opracowany przez Gustava Juliusa (1848), a także propolska publikacja na ten temat niemieckiego demokraty Geорга Königa.

Kolejnych kilkadziesiąt książek i broszur dotyczy wydarzeń w Wielkim Księstwie Poznańskim w 1848 r. Druki te reprezentują szerokie spektrum poglądów politycznych zarówno wśród Polaków, jak i Niemców. Stronę polską reprezentują teksty Eugeniusza Brezy, Adama Czartoryskiego, Ewarysta Estkowskiego, Władysława Kościelskiego, Wojciecha Lipskiego, Ignacego Łyskowskiego, Ludwika Mierosławskiego i Henryka Wodzickiego.

Po stronie niemieckiej są m.in. głosy polonofilów, takich jak Johann Metzig czy Adolph Reich. Ten drugi, członek Komitetu Niemców Berlińskich na Rzecz Przywrócenia Polski, jako motto swej książki *Polens Recht und Deutschlands Pflicht* [*Prawo Polski i obowiązek Niemiec*] podał następującą parafrazę słów Katona: „Ceterum censeo, Poloniam esse restituendam!”. Są też głosy Niemców odmawiających Polakom prawa do samostanowienia, np. Konstantina von Voigts-Rhetza, oficera z garnizonu poznańskiego, który zaatakował liberalnie nastawionego i dążącego do kompromisu komisarza królewskiego gen. Karla Wilhelma von Willisena za podpisanie 11 kwietnia 1848 r. w Jarosławcu k. Środy ugody z polskim Komitetem Narodowym Centralnym. Von Willisen odpowiedział listem otwartym, w którym wytłumaczył swoje racje. W zbiorze jest też kilka książek analizujących działania militarne prowadzone w tym czasie na terenie Wielkiego Księstwa.

Na półkach BUŁ można znaleźć niemal kompletne roczniki „Berliner Zeitungs-Halle” z lat 1847–1849, tj. do czasu zamknięcia tego organu przez władze pruskie i emigracji jego wydawcy do Wielkiej Brytanii. Była to najważniejsza berlińska gazeta opozycyjna w owym czasie, szeroko informująca o „sprawie polskiej”. Co więcej, w Sekcji Rękopisów BUŁ znajduje się rękopiśmienne archiwum tego periodyku, z autografami czołowych osobistości, w tym wydawców Carla Dunckera i Gustava Juliusa oraz filozofa Arnolda Rugego. Polonica z tej jednostki to np. opisy „polskiego procesu”, sytuacji w Wielkim Księstwie Poznańskim w 1848 r. oraz list generała Friedricha Augusta Petera von Colomba na temat potyczki pod Miłosławiem z 30 kwietnia 1848 r., w której dowodzeni przez Ludwika Mierosławskiego powstańcy rozbili oddział piechoty pruskiej.

W innym miejscu *Verzeichniß der Friedlaenderschen Sammlung*, już poza rozdziałem dotyczącym sprawy polskiej, wymieniony jest kolejny polonik, mianowicie opis działań wojskowych w Badenii w czerwcu 1849 r. Jego autorem był Ludwik Mierosławski, walczący również nad Renem „za naszą i waszą wolność”, w tym wypadku w obronie parlamentu frankfurckiego i liberalnej konstytucji. Liczne broszury Mierosławskiego drukowane w języku polskim, niemieckim i francuskim – z których 3 znalazły się w zbiorze Friedlaendera – zapewniły mu krajową i europejską reputację wybitnego dowódcy. Dopiero wydarzenia z pierwszych miesięcy powstania z 1863 r. pokazały, że umiejętności wojskowe i organizacyjne autora nie dorównywały jego talentom literackim i krasomówczym (Łubieński, 1983).

Kilkanaście poloników z kolekcji Friedlaendera nosi podpis hrabiego Eugeniusza Brezy i pochodzi prawdopodobnie z jego wyprzedawanej biblioteki. Ten płodny publicysta i literat ma swoje miejsce w historii literatury powszechnej, z pozaliterackiego wszakże powodu – w młodości był bliskim przyjacielem Heinricha Heinego, który nawet odwiedził go w jego majątku w Wielkopolsce. Śladem tej wizyty jest znany tekst poety *O Polsce*. Niezdolny jednak do systematycznej pracy i pogrążony w kłopotach pieniężnych Eugeniusz Breza z biegiem lat coraz bardziej przesunął się w kierunku przymierza z zaborcą (Grot, 1936, s. 431). Przychylność rządu pruskiego, o którą zabiegał, zapewnił sobie ostatecznie broszurą *De la russomanie dans le Grand-Duche de Posen*, która widnieje w katalogu kolekcji, ale do BUŁ nie trafiła.

By wyjaśnić, dlaczego berliński lekarz George Friedlaender zbierał wymienione wyżej polonica, trzeba pokrótce przedstawić jego osobę oraz środowisko, do którego należał. Urodził się w 1829 r. w dobrze sytuowanej rodzinie z Dorpatu. Jego dziadek był kupcem w Królewcu, ojciec – uniwersyteckim profesorem ekonomii. George Friedlaender ukończył w rodzinnym mieście studia

medyczne, po czym w 1855 r. przeniósł się do Berlina, gdzie rozpoczął praktykę lekarską.

W tym czasie trwał jeszcze w Brandenburgii ferment polityczny zrodzony w czasie Wiosny Ludów i żywa była legenda „rewolucji marcowej” z 1848 r., w trakcie której doszło do walk ulicznych między ludem berlińskim a wojskiem. Dr. Friedlaender zaprzyjaźnił się z opozycyjnymi działaczami politycznymi i dziennikarzami skupionymi wokół Johanna Jacoby’ego oraz Guido Weissa (Buchholtz, 1898/1899, s. 83). Większość osób z tego kręgu, podobnie jak wydawca gazety „Berliner Zeitungs-Halle” Gustav Julius, wywodziła się ze środowiska zasymilowanych Żydów. Jego przedstawiciele byli szczególnie wyczuleni na wszelkie formy dyskryminacji i wzięli aktywny udział w wydarzeniach Wiosny Ludów. „Po raz pierwszy w niemieckiej historii Żydzi tak aktywnie zaangażowali się w politykę [...] W ten czy inny sposób poparło rewolucję około osiemdziesięciu procent żydowskich dziennikarzy, lekarzy i innych profesjonalistów” – oceniał historyk Amos Elon (2012, s. 178).

W przeciwieństwie do niemieckich nacjonalistów, George Friedlaender sprzyjał polskim dążeniom do suwerenności. Odbiło się to na zawartości jego kolekcji, chociaż i bez tego musiałaby ona zawierać polonica, ponieważ sprawa polska była jednym z ważniejszych wątków prowadzących do „rewolucji marcowej”.

Wiele wskazuje na to, że kolekcja Friedlaendera trafiła do Biblioteki Magistratu w Berlinie nieprzypadkowo. Władze tej instytucji sympatyzowały z postawą polityczną ofiarodawców – świadczy o tym opinia Arenda Bucholtza – i stale uzupełniały zbiory dotyczące XIX-wiecznych ruchów wolnościowych. Np. w 1920 r. zakupiły liczącą 3910 woluminów kolekcję książek i druków ulotnych o tematyce socjalistycznej i anarchistycznej ze spuścizny po radnym Emilu Basnerze. Zakup ten uzasadniono chęcią uzupełnienia zbiorów Friedlaendera (Gerlach, 2012, s. 665). Wiele druków dotyczących Wiosny Ludów znalazło się w innej wielkiej kolekcji ofiarowanej Bibliotece Magistratu – Göritz-Lübeck Stiftung (Buchholtz, 1898/1899, s. 83) – i wraz z nią też powędrowało do BUŁ. Głównym postulatem badawczym, jaki można postawić w konkluzji, byłoby sporządzenie katalogu wszystkich druków dotyczących wydarzeń z lat 1847–1849, jakie trafiły do Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego ze Stadtbibliothek w Berlinie, z wyszczególnieniem proveniencji.

Ryc. 1. Ekslibris kolekcji Geoga Friedlandera

Źródło: fotografia autora.

Bibliografia

- Andrzejewski, Jerzy (2006). Współpraca Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi z bibliotekami berlińskimi. *Notes konserwatorski*, **10**, 55–59.
- Anklageschrift des Staatsanwalts gegen die beidem Unternehmen zur Wiederherstellung eines polnischen Staates in den Grenzen vor dem Jahre 1772 Betheiligten: wegen Hochverrats*, ([1847]). Moeser und Kühn, Berlin.

- Bartnik, Dorota (2015). Stare druki w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego źródłem informacji kartograficznej o ziemiach polskich. W: Borysowska, A. (red.). *Zbiory specjalne w bibliotekach polskich* (s. 119–130). Szczecin: Książnica Pomorska im. Stanisława Staszica.
- Baumgart, Winfried (Hrsg.). (2018). *Quellenkunde zur deutschen Geschichte der Neuzeit von 1500 bis zur Gegenwart*. Band 2. 1815 bis 1918. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Buchholtz, Arend (1898/99). Die Berliner Literatur von 1848. *Zeitschrift für Bücherfreunde*, 2, 83–88.
- Elon, Amos (2012). *Bez wzajemności. Żydzi – Niemcy 1743–1933*. Warszawa: Wydawnictwo Nisza.
- Gerlach, Annette (2012). Die „Historischen Sammlungen“ in der Zentral- und Landesbibliothek Berlin. *Bibliotheksdienst*, 46(8/9), 659–674.
- Grot, Zdzisław (1936). Breza Eugeniusz. W: *Polski Słownik Biograficzny* t. 2. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Julius, Gustav (Hrsg.) (1848). *Der Polenprozeß*. Berlin: A.W. Hayn.
- Krause, Friedhild (Hrsg.). (1995). *Handbuch der Historischen Buchbestände in Deutschland* Band 14 Berlin, Teil 1. Hildesheim: Olms-Weidmann.
- Łubiński, Tomasz (1983). *Czerwonobiały*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Mierosławski, [Ludwik] v. (1847). *Rede gehalten vor dem Criminal-Senat des Kammergerichts zu Berlin am 5 August 1847*. Posen: Cohn.
- Sammlung Friedlaender ([2020]). Digitale Landesbibliothek Berlin [online]. Pobrane 27 stycznia 2021 r., z: <https://digital.zlb.de/viewer/cms/65/>
- Verzeichniß der Friedlaenderschen Sammlung zur Geschichte der Bewegung von 1848* (1897). Berlin: Magistrats Bibliothek zu Berlin.

Books on Polish politics concerning the Revolutions of 1848 from the Georg Friedlaender collection in the Library of the University of Lodz

ABSTRACT: The author discussed the history of books, leaflets and posters collected by George Friedlaender (1829–1892), a Berlin physician, who was mainly concerned with the Revolutions of 1848 in Germany. Till the WWII his collection belonged to the Berliner Stadtbibliothek. After the war a large part of it became the property of the Library of the University of Lodz. Since Friedlaender sympathized with the Poles' struggles for independence, he collected around 120 items of literature on the Polish matter. The research conducted in the library proved that about half of his Polish prints are now located in Łódź. Some of those books were signed by Count Eugeniusz Breza (1802–1860) and most probably belonged to his collection in the 19th century.

KEYWORDS: Revolutions of 1848, Grand Duchy of Posen, George Friedlaender, Library of the University of Łódź, Berliner Stadtbibliothek, hobby of collecting